

Սուսաննա ՉԱՔԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լեռնանունների ծագումնաբանությունը կարելի է քննել երեք հայեցակետերով՝ ըստ լեզվական աղբյուրի, ստեղծման ժամանակաշրջանի և փոխաբերման հիմքի:

1. Լեռնանունների ծագումն ըստ լեզվական աղբյուրի.

Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից շրջաններում արձանագրված, ՀՀՇՏԲ-ում¹ գտած լեռնանունների ու դրանց տարբերակների գերակշիռ մասը թուրքերեն է, հետևաբար վերաբերում է 11-12-րդ դարերին: Մի փոքր մասը (հիմնականում Արևելյան Հայաստանին առնչվող) ռուսերեն է, հետևաբար վերաբերում է 19-20-րդ դարերին: Մնացածը առավելապես հայկական ծագում ունի և վերաբերում է տարբեր ժամանակաշրջանների՝ սկսած հնադարից մինչև մեր օրերը: Երբեմն հանդիպում են նաև վրացական, արաբական, հունական և այլ ծագման տեղանուններ, որոնք սովորաբար միջին դարերից են:

ա) Թուրքերեն լեռնանուններ. Թուրքերեն լեռնանունները թուրքական բազմադարյան տիրապետության ծանր հետևանքներից են: Այդ տիրապետությունը տարածվել էր նաև հայերի մշակույթի, հոգեբանության, մտածելակերպի ու լեզվի վրա: Այդ պատճառով ոչ միայն թուրքերեն էին իրենց պետական լեզվով անվանադրումներ կատարում, այլև հայերն էին կամավոր հրաժարվում իրենց երկրի հայկական տեղանուններից և փոխարենը ստեղծում թուրքերեն կամ թուրքախառն համարժեքներ: Դրա վկայությունն են հայկական բառակազմական կաղապարներով և թուրքերեն բաղադրիչներով ստեղծված տեղանունները՝ Թոփքար (լեռ), Լյուլապար (լեռ), Կասուսարի լեռնաշղթա, Կարախաչ (լեռ), Կարամորոք (զագագթ) և այլն:

Ընդ որում՝ այդ ազդեցությունը ձեռք էր բերել ընդհանուր մշակութային բնույթ, որի պատճառով թուրքերեն անվանաստեղծումն ընդունել էր տարածականորեն համապարփակ բնույթ. թուրքերեն անուններ էին ստանում թե՛ թուրքական, թե՛ պարսկական ու ռուսական տիրապետության ոլորտներում գտնվող աշխարհագրական տարածքները:

Թուրքերենով անվանդրմանը վերջ դրվեց միայն Հայաստանի անկախացումից հետո: Խորհրդային տարիներին վերականգնվեցին գործածությունից դուրս եկած և թուրքերեն տարբերակներով փոխարինված բազմաթիվ տեղանուններ (Կարա-Քեյնակ-Ագռավաքար լեռնագագաթ, Աղաթափա-Արտանիշ լեռնագագաթ, Աթաշթափա-Կարակասար լեռնագագաթ, Ղզըլդագ-Ածղահակ լեռ, Ալանգյազի-Զանգեզուրի լեռնաշղթա, Ալիբեկ-Թեղենիս լեռնագագաթ, Ախար-Բախար-Փորակ լեռնագագաթ, Ախկայա-Կայեն լեռնագագաթ, Մեծ Աղդաղ-Այքասար լեռնագագաթ, Ակիտկայա-Ակատքար լեռնագագաթ, Մեծ Աղդաղ-Մայիտակասար լեռնագագաթ):

¹ Թ. Յակոբյան, Ս. Մելիք - Բախշյան, Յ. Բարսեղյան, Յայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ ՀՀՇՏԲ), Եր., 1986-1998:

գաթ) և այլն: Թուրքերեն լեռնանունների որոշ մասը թերևս նախկին հայկական անունների թարգմանություն կամ պատճենում է: Դրա անուղղակի վկայություններն են թուրքերենի բառակազմական կաղապարներով ստեղծված այն լեռնանունները, որոնց կազմում հայկական բաղադրիչներ կան՝ Թեժար (գագաթ), Թուխյուրդ (գագաթ), Խութի-դերեսի (լեռներ), Օսպանի-դագ (լեռնաշղթա), Օմագիկալա (գագաթ), Օովի-Չայ (լեռ), Կամարկայա (գագաթ), Կասպանդաղ (գագաթ), Կատարկայա (գագաթ), Կատարլու (լեռ), Բլուրդաղ (լեռ), Գիժդարա (լեռ) և այլն:

Այսպիսով, մի քանի դար շարունակ հայերեն տեղանունները թուրքացվել են: Եթե ընդհանրացնենք ասվածը, ապա կարող ենք ասել, որ ուշ միջնադարում թուրքերենի կողմից հայկական տեղանունների յուրացումը երեք հիմնական ուղղություն է ունեցել:

ա) Հնչադարձում. Հայերեն արմատական կամ բաղադրյալ տեղանունների մի մասը խոսակցական լեզվում հարմարեցվել է թուրքերենի հնչյունական առանձնահատկություններին և ստացել նոր ձևավորում: Ընդ որում, նշանակություն չունի, թե տվյալ տեղանունը հայերենում ինչ իմաստ է արտահայտել կամ ինչ բաղադրիչներից է կազմված: Թուրքերենի բառակազմական միջավայրում այն դիտվել է իբրև մեկ անտրոնիլի և ամբողջական միավոր, օրինակ՝ Ավերակ-Էվերեկ, Երեզ-Արիզան, Ընկուզեկ-Էնգյուզեկ-Էնգյուզեք, Թոնդրակ-Թենդյոյրուք, Հաժիս-Յաջի, Չագեձոր-Չանգեզուր, Ոզական-Ախքան և այլն: Յուրացված տեղանունները թուրքերենի լեզվական միջավայրում կարող էին ստանալ այլ բաղադրիչներ՝ Գանձակ-Գյանգակյալ, Աղնի-Արդանա մադեն:

բ) Բմաստային պատճենումներ. Ամենամեծ խումբը կազմում է տեղանունների իմաստային պատճենումներ, պատճենված տեղանունը կարող է ն՝ նույն իմաստ, ն՝ մերձիմաստ լինել իր սկզբնաձևին՝ Ազնվաձոր-Գյազալդարա, Աղջաբերդ-Ղըզդալա, Ամուլսար-Գըսըրդաղ և այլն: Պատճենումը օրինաչափ է, եթե անունը պատճառաբանված է աշխարհագրական առարկայի իրական հատկանիշներով կամ էլ նրա հետ կապված ավանդույթներով: Օրինակ՝ Այծպտկունք-Փալանթոքքեն, Սպիտակ լեռ-Ակ դաղ և այլն: Մասնակի են այն պատճենումները, որոնց դեպքում թուրքերենի են թարգմանվել միայն տեղանվանական տերմինները՝ պահպանելով բուն անունը, Այրիզետ-Այրիչայ, Առնո սար-Առնոսդաղ, Ադանայի դաշտ-Ադանա օվասը, Թորոսցոց գեղ-Թորոսլի և այլն:

գ) Վերաստուգարանություններ. Այս դեպքում հայերենից թուրքերենին անցած տեղանունները հնչյունական կազմով մոտավորապես համապատասխանում են նախաձևին, բայց թուրքերենում ստանում են նոր իմաստ, օրինակ՝ Ալեյուա դաշտ-Օլու օվա («մեծ դաշտ»), Ազբերք-Ալբուլաղ («սպիտակ աղբյուր»), Օձուն-Ուզունլար («բարձրահասակներ»), Արագած-Ալագոզ («սպիտակ աչք»), Կորոձոր-Քյոռ սու («կույր ջուր»), Արտուար-Օրդուբաղ («հորդայաշեն»), Շահապոնք-Շահբուզ («արքայական սառույց») և այլն: Այս ամենից բացի, բազմաթիվ տեղանուններ պարզապես փոխարինվել են թուրքերեն նորակազմություններով: Օրինակ՝ Արարատ-Աղրիդաղ, Գեղմաղան-Չզըլ-Չիարեթ, Ցղնա-Չանանար, Կողբ-Թուզլուջա և այլն:

Ժամանակակից Թուրքիայում պահպանված հայկական տեղանունները պարզապես փոխարինվում են թուրքական միանգամայն նոր անվամբ. Խիսր դարձվել է Գոզան, Զեյթուն-Սյուլեյմանիե, Ավազկալ-Զուքուրիխար, Հոմկլա-Խալիֆեթի և այլն:

բ) Ռուսերեն լեռնանուններ. Ռուսերեն տեղանունների տարածաշրջանը Արևելյան Հայաստանն է, մասնավորապես այն տարածքները, որոնք երբևէ եղել են ռուսական տիրապետության ներքո կամ գոնե քարտեզագրվել են ռուսական տեղագիրների կողմից: Պետք է նկատել, որ ռուսերեն տեղանուններն առավելապես վերաբերում են մանր տեղանունների ոլորտին: Դրանք մեծ մասամբ տրվել են մինչ այդ անանուն առարկաներին (Ռեդկին լազեր հանդամաս, Բելայա գլինա լեռնագագաթ, Բելյանով լեռ, Գրոմովայա լեռ, Լիսայա լեռ, Կլիմովա լեռնագագաթ և այլն): Դրանց մի մասը վերաբերում է ռուսական տիրապետության շրջանում կատարված ռուսական աղանդավոր բռնագաղթյալների բնակավայրերին ու դրանց շրջակա տարածքներին, որտեղ կատարվել են նաև վերանվանումներ (Ելենովկա, Իվանովկա, Գոլովինո, Պասանինո, Ֆիլալետովո, Լերմոնտովո, Բոգդանովկա, Պետրովկա, Միխայլովկա, Նովոսարատովկա, Նովոսելցովո, Բլագոդարնոյե, Պրիվոլնոյե, Մեդովկա, Կրուգլայա Շիշկա, Սվերդլով և այլն):

ՀՀՇՏԲ-ում տեղ գտած ռուսերեն կամ ռուսերենի հետ առնչվող լեռնանուններից են նաև՝ Բորիս գագաթ, Գլուպան լեռ, Գոեչիշնայա լեռ, Լագրի լեռ, Կազանչի բուզոր գագաթ և այլն:

գ) Վրացերեն լեռնանուններ. Վրացերեն տեղանունների տարածաշրջանը Հյուսիսարևելյան Հայաստանն է, մասնավորապես այն տարածքները, որոնք երբևէ եղել են վրացական տիրապետության ներքո, կամ որտեղ եղել է վրացախոս բնակչություն: Դա հիմնականում պատմական Ջավախքն է, Բորչալուի գավառը, մասամբ՝ Խորազույն Հայք: Վրացերեն այդ տեղանունները ներկայումս մեծ մասամբ պահպանվում են, եթե Վրաստանի Հանրապետության տարածքում են:

ՀՀՇՏԲ-ում տեղի գտած վրացերեն կամ վրացերենի հետ առնչվող լեռնանուններից են՝ Աճարայի (Աջարա) լեռներ, Արագովա լեռ, Գոմարդո լեռ, Դիդուրե (Դիդուվե) գագաթ, Էրուշետի լեռներ, Թագինաուր լեռ, Թավկվենելի գագաթ, Թեթրիկվա գագաթ, Թերթորբա ճոբարեթ գագաթ, Թելթեզի լեռ, Թրիալ գագաթ և այլն:

դ) Հունարեն լեռնանուններ. Հունարեն տեղանունների տարածաշրջանը Հյուսիսային Հայաստանն է, մասնավորապես այն տարածքները, որոնք երբևէ եղել են հունական տիրապետության ներքո, կամ որտեղ եղել է հունախոս բնակչություն: Դա հիմնականում պատմական Պոնտոսի տարածքն է, մասամբ՝ Կապադովկիայի, Կիլիկիայի, Փոքր Հայքի, Չորրորդ Հայքի և Բարձր Հայքի տարածքները:

ՀՀՇՏԲ-ում տեղ գտած հունարեն կամ հունարենի հետ առնչվող լեռնանուններից են՝ Ախպավլուս լեռ, Աիրավկասա լեռ, Այսումաս լեռ, Այսումաս Օրոս լեռ, Այվասիլ լեռ (Սուրբ Բարսեղ) և այլն:

ե) Արաբերեն լեռնանուններ. Արաբերեն տեղանունների տարածաշրջանը Հարավային Հայաստանն է, մասնավորապես այն տարածքները, որոնք ուշ միջնադարում երբևէ եղել են արաբական տիրապետության ներքո, կամ որտեղ եղել է

արաբախոս բնակչություն: Դա հիմնականում պատմական Աղձնիքն է և ներկայիս Միրիայի այն շրջանները, որոնք երբեմնի եղել են հայաբնակ: Արաբերեն հատուկներ տեղանուններ (Ասադ Կյաֆ լեռ, Ալ Հարիթ լեռ և այլն) հանդիպում են նաև այլ վայրերում՝ կապված այն բանի հետ, որ մուսուլմանների կրոնական պաշտամունքային լեզուն արաբերենն է:

ՀՀՇՏԲ-ում տեղ գտած արաբերեն կամ արաբերենի հետ առնչվող լեռնանուններից են՝ Ամադան լեռներ (Ալ Մադեն), Արաֆեկ լեռ, Խոշաբի լեռնաշղթա, Կարա էլ ծանա գագաթ, Հաբիբ լեռ, Հյուբեք լեռ, Շեխիդ-ի-սալին լեռ և այլն:

զ) *Քրդերեն լեռնանուններ.* Քրդերեն լեռնանունները սակավաթիվ են, քանի որ հիմնականում բանավոր խոսքում գործածվել են իբրև թուրքերեն կամ հայերեն անունների տեղային տարբերակներ և սովորաբար չեն արձանագրվել, առավել ևս չեն պաշտոնականացվել: Այսպես, Արեգունի լեռնաշղթայի համար հայտնի է ոչ միայն թուրքերեն Գյունեյ անվանումը, այլև քրդերեն Բարոժ (Բառոժ) տարբերակը, որ նշանակում է նույն բանը՝ «արևահայաց»: Քրդերեն լեռնանունների տարածման որոշակի շրջան դժվար է առանձնացնել: Դրանք վերաբերում են ուշ միջնադարին և նոր ժամանակներին:

է) *Պարսկերեն լեռնանուններ.* ՀՀՇՏԲ-ում տեղ գտած պարսկերենի հետ առնչվող լեռնանուններից են՝ Ճավաշ (Ճվաշ) լեռ, Բեստ (Պեստ), Քուհի Նուհ լեռ, Սեպուհ լեռ և այլն: Պարսկերեն լեռնանունների առանձնացման խնդիրն ամենից բարդն է: Իրանական (պահլավական, պարթևական, պարսկական) արմատները հայերենի կողմից հաճախ այնպես են յուրացվել, որ դրանցով կազմված անվանումներն արդեն պետք է դիտել որպես հայերեն բառեր: Իրանական պետք է համարել այն անվանումները, որոնք հայերենով (այդ թվում՝ իրանական փոխառված ու յուրացված արմատներով) ստուգաբանելի չեն: Իսկ այդպիսիք շատ քիչ են:

Բարդության մյուս պատճառն այն է, որ իրանական արմատները մեծ չափերով փոխառել և յուրացրել է նաև թուրքերենը: Հետևաբար դրանցով կազմությունները պետք է դիտարկել իբրև թուրքական անվանումներ:

ը) *Այլ լեզուներով լեռնանուններ.* Հայկական լեռնաշխարհում հանդիպում են նաև այլ լեզուներով տեղանուններ՝ ասորերեն, խուրիերեն և այլն: Սակայն դրանք սակավաթիվ են և հաճախ կասկածելի: Մասնավորապես լեռնանունների շարքում դրանք առավել հազվագյուտ են: Կան նաև հին լեզուներին (խուրիերեն, խեթերեն, շումերերեն և այլն) վերաբերող տեղանվանական շերտեր, որոնք լեռնանունների շարքում դարձյալ հազվագյուտ են և խիստ կասկածելի ու վիճելի: Դրանց որոշ չափով անդրադարձ կա լեռնանունների ստուգաբանությանը նվիրված բաժնում: Ինչ վերաբերում է, այսպես կոչված, ուրարտական տեղանվանական շերտին, ապա դրանք, ըստ երևույթին, դեռևս ենթակա են վերագնահատման, ճշտման և հաճախ նորովի վերաստուգաբանման: Դրանց մի մասը հաջողվում է նույնացնել հայկական անվանումներին: Այդ նույնացումների թիվը ավելանալու միտում ունի:

Նույնացումները սովորաբար ունենում են հնչյունական օրինաչափ համապատասխանություններ: Դա վկայում է այն մասին, որ «ուրարտական» կոչվող անունները Արարատյան հայկական թագավորության հնագույն հայերեն անվա-

նումներ են, որոնք սեպագիր արձանագրություններից ընթերցվում են ոչ իրենց բնօրինակ ձևերով: Դրա պատճառը կա՛մ ընթերցման կանոնների թերությունն է, կա՛մ պիտի ենթադրել, որ այդ անունները հարմարեցված են սեպագրի լեզվին, որը թերևս խոտիերենի ինչ-որ մի տարբերակ է: ՀՀՇՏԲ-ում տեղ գտած այդպիսի լեռնանուններից են՝ Անարա լեռ, Արսաբիա լեռներ, Էրիտիա լեռներ, Իրդիա լեռներ, Իուխինա լեռներ, Խաշտարաե լեռ, Խաշխաշլի գագաթ, Խիրիխու լեռներ, Կարնիշի (Կարնիս) լեռ և այլն:

Նույնը որոշ վերապահությամբ կարելի է ասել խեթական լեռնանունների մասին: ՀՀՇՏԲ-ում տեղ գտած այդպիսի լեռնանուններից են՝ Էլուրիյա լեռներ, Աոնուշա (Արնոսար, Աոնոս) լեռնաշղթա, Գապացուվա լեռներ, Լախա լեռներ, Օապարասնա լեռներ, Սալիմալա լեռներ, Պալունա լեռ և այլն:

թ) Խառնալեզու լեռնանուններ. Ինչպես արդեն նշվեց թուրքերեն լեռնանունների առիթով, բավական մեծ թիվ են կազմում տարբեր լեզուների արմատներով, ածանցներով կամ բառակազմական այլ մասնիկներով կազմված անվանումները: Դրանք առավելապես թուրքերեն բաղադրիչներով թուրքերեն անուններ են: Հանդիպում են նաև այլ համակցություններ: ՀՀՇՏԲ-ում տեղ գտած այդպիսի լեռնանուններից են՝ Դիդուբեդաղ գագաթ, Թեժլար գագաթ, Թուփքար լեռ, Թուխյուրդ գագաթ, Իվանեթափա լեռ, Լյուլապար լեռ և այլն:

ժ) Հայերեն լեռնանուններ. Հայերեն լեռնանունները, բնականաբար, առավել ընդհանրական են թե՛ ժամանակային, թե՛ տարածական առումներով: Կան բոլոր ժամանակաշրջաններին և բոլոր տարածքներին վերաբերող հայերեն լեռնանուններ: Ընդ որում, դրանք հաճախ այլալեզու անվանումների առավել հին տարբերակներն են, որ հայտնի են պատմական սկզբնաղբյուրներից, կամ օտար անվանումներին գուցա հեռ գործածվել են մշտապես (Արարատ, Մասիս, Սիփան, Թոնդրակ, Գանձասար և այլն):

Կան նաև հայերեն լեռնանուններ, որոնք ավելի նոր են, քան օտար անվանումները: Դրանց հնագույն հայկական տարբերակները մեզ չեն հասել: Դրանք հիմնականում 20-րդ դարի երկրորդ կեսին ստեղծված անվանումներն են: Դրանք մեծ մասամբ ինքնուրույն կազմություններ են՝ կապված լեռնագրական միավորի այս կամ այն հատկանիշի կամ զանազան առնչությունների հետ (Լանջասար-Բաշիրթափա Օաղկասար-Փոքր Բողոթլու լեռ, Գայլասար-Քուրթափա լեռ և այլն):

2. Լեռնանունների ծագումն ըստ ժամանակաշրջանի

Ըստ ժամանակաշրջանի՝ լեռնանունները կարելի է բաժանել երեք խմբի:

1. Հին աղբյուրներով ավանդված լեռնանուններում գերակշռում է հնդեվրոպական ծագման բնիկ հայերեն շերտը: Ընդ որում՝ դրանք ունեն բառակազմական կառուցվածքի բոլոր դրսևորումները (օրինակ՝ Աժդահակ, Ալիարակ, Ականիս, Արեգունի, Արտենի, Բլուր, Բութ, Գեղամ, Գոգի, Գոգուռ, Դյուց և այլն):

Մրանց շարքը պետք է դասել նաև, այսպես կոչված՝ *հայասական լեռնանունները*, քանի որ հետազոտողներից շատերը դրանք իրավացիորեն համարում են հայերեն՝ հայասցիներին դիտելով իբրև հայերի նախնիներ: Օագումով հայասական են համարվում -ita՝ Անձիթ, Ամիթ-anda՝ Մարանդ, Վանանդ, -ha(>ախ)՝ Շատախ, Կամախ, Կարծախ, -al(i)՝ Մանանախի, Մարդաղի, -apa՝ Ոճուփ, Մեճուփ, Արծափ, -ar(a)՝ Կանգուար և այլ մասնիկներով կազմված տեղանունները,

որոնց կարելի է ավելացնել նմանատիպ կազմությամբ մի քանի լեռնանուններ՝ Իրիթ (Իրինդ) լեռ, Կոջիթ գագաթ, Սալակիթ լեռ, Քրիթթիթ գագաթ, Քշիռ լեռ, Ազագեռանդ գագաթ, Բագրեանդի լեռներ, Ջարեանդ լեռ, Վարանդ լեռ և այլն:

-ուրարտական լեռնանուններ՝ պահպանված սեպագիր արձանագրություններում, որոնց մի մասը մատենագրության մեջ առավել հայտնի է հայերեն ավելի նոր համարժեքներով՝ Բիաինա-Վան, Աբիլիանի-Աբեդյանք, Ալիշղթա-Ադստև, Ալիա-Ադի (հովիտ) և այլն:

Ավելի սակավաթիվ են *փոխառյալ լեռնանունները*: Դրանք հիմնականում իրանական ծագման լեռնանուններ են՝ Ասպական, Ուրմզդպերժ, Ռոտիբադա, Նուարսակ:

Հայերենի հատկապես արմատական տեղանունների մի ստվար մաս դեռևս մնում է չստուգաբանված:

2. *Ուշմիջնադարյան լեռնանունների* թվում գերակշռող են փոխառյալները:

- Թուրքական ծագման տեղանուններն ամենից շատ են՝ Գյավուրդաղ լեռնաշղթա, Գյոքթափա լեռ, Գյուլլիկալա լեռ, Գյունեյ-Բաշի լեռ Գուլիկդաշ լեռ, Գումայ կայա լեռ և այլն: Թուրքերեն ծագման մի քանի բառեր (դար, դադ, թափա և այլն)՝ որպես բաղադրիչներ, ստեղծել են նաև հայերեն տեղանուններ՝ Կլորդար, Դարագյուղ և այլն:

11-13-րդ դարերի հայ պատմագրության մեջ երևում են թուրքական առաջին անունների հիշատակումները: Թուրքական լեզուներից հայերենի կրած ազդեցությունը ուշ միջնադարում և մանավանդ օսմանյան շրջանում արդեն զգալի է: Դա նկատելի է նաև պատմական Հայաստանի տեղանուններում: Հայերեն տեղանունների թուրքացման գործընթացը լայնորեն ծավալվում է 16-17-րդ դդ., հատկապես քոչվորներին նստակեցություն պարտադրող հողային օրենքների ընդունումից հետո: Հետագայում թուրքերեն անուններն այնքան տարածվեցին, որ հայերն անգամ թուրքերենով էին ստեղծում նոր տեղանուններ: Այդ երևույթը Հայաստանում շարունակվեց մինչև 20-րդ դարի կեսերը:

-Ռուսերեն տեղանուններ հայերենի մեջ ի հայտ են գալիս 19-րդ դարից: Հետագայում նրանց փոքր մասը քաղաքացիություն ստացավ և գոյատևում է մինչև այսօր՝ Ճանտան, Մալիշկա, Մեմոնովկա, Լերմոնտովո և այլն: Ռուսերեն լեռնանուններ այժմ պահպանվել են միայն մանր տեղանունների շարքում, այն էլ աստիճանաբար հայացվում են:

-Հայերենում հանդիպում են նաև արաբերեն (Տափթիլ, Պապաթիլ), վրացերեն (Ախալքալակ, Կդարջք) և այլ լեզուներով փոխառյալ տեղանուններ և բաղադրիչներ:

3. *Նորագույն ժամանակների լեռնանունները*, կարելի է ասել, բացառապես հայերեն բաղադրյալ կազմություններ են, որոնք հիմնականում ստեղծվել են օտար անունների փոխարինելու նպատակով: Դրանք առավելապես թափանցիկ կլիսանկարագրական բաղադրյալ կազմություններ են, հաճախ թուրքերեն անվանումների պատճենումներ՝ թարգմանություններ են (Գաուսար-Արփաթափա), երբեմն՝ մասնակի թարգմանություններ (Գարահող-Գարաթորփախ, Ղալխար-Չալիդագ, Դավաքար-Դավադաշ, ինչպես նաև Գարամորոք, Խամշուջուր, Կարախափան, Գյոյսար և այլն): Այս վերջին պատճառով հայերեն նոր

լեռնանունները արտաքին և ներքին կառուցվածքով հաճախ են նմանվում թուրքերեն անվանումներին (Գռասար, Գայլասար և այլն): Հայերեն անունները հաճախ էլ ինքնուրույն նորակազմություններ են (Եղնասար, Դիմացլեռ, Երիցլեռ և այլն): Երբեմն էլ դրանք ոչ թե տվյալ լեռնագրական առարկայի համար հատուկ ստեղծված անուններ են, այլ հարակից որևէ այլ տեղանվան (գետի, ձորի, բնակավայրի, վանքի անվան) կրկնություններ (Դըղվանք, Դիղիվանք, Խչաղբյուր, Խորաթոր, Խոտորջուր, Խոռխոռի այր, Խոխկերտ և այլն), այսինքն՝ երկրորդաբար առաջացած լեռնանուններ:

3. *Լեռնանունների ծագումն ըստ փոխաբերման հիմքի*

Տեղանունների շարքում սովորաբար մեծ թիվ են կազմում համանունները: Տեղանունների մի փոքր մասն է միայն, որ չունի իր համանունը: Վերջիններիս մի մասը ստեղծված է հենց որպես տվյալ առարկայի (բնակավայրի, շինության, գետի, լեռան և այլնի) անուն: Օրինակ՝ Չարենցավան, Լուսակերտ, Դալար (գետ), Գնդասար, Աքլորասար: Մյուս մասը հավանաբար կամ ակնհայտորեն եղել է այլ տեղանուն, հետո է դարձել լեռնանուն, սակայն առաջնային համանունը չի պահպանվել կամ չի գրանցվել և մեզ համար անհայտ է մնացել: Երբ լեռնանունը և մոտակա տեղանունները համընկնում են, հաճախ դժվար է որոշել, թե որն է առաջնային: Օրինակ՝ Խնձորուտ լեռնաշղթա, Խնձորուտ գետ, Խնձորուտ գյուղ, Իրինդ գետ, Իրինդ գյուղ, Ինջա գետ, Ինջա լեռ, Ինջա գյուղ, Թեժ լեռ, Թեժ գետ, Թեժ գյուղ և այլն:

Տարբերույթ տեղանունների համանունության դեպքում հաճախ տեղանունն ինքն է հուշում, թե սկզբնապես ինչ է եղել՝ ջրանուն, լեռնանուն, թե մի այլ բան: Օրինակ՝ կան Ազնաբերդ անունով լեռ, գյուղ, բայց ակնհայտ է, որ սկզբնապես եղել է համանուն բերդ, հետո առաջացել է նույնանուն գյուղը, այնուհետև այդ անունը տրվել է մոտակա լեռանը: Կան Առաջածոր անունով գյուղ և լեռ. պետք է ենթադրել, որ եղել է նաև նույնանուն աղբյուր, որի անունով կոչվել է սրբավայրը, այնուհետև՝ գյուղը, դրանցից էլ՝ գետը և լեռը: Մինչդեռ Օովասար անունով գավառակի և լեռան անուններից բնականաբար առաջնային է լեռնանունը:

ա) Առաջնային լեռնանուններ. Այսպիսով, կան ի սկզբանե լեռնանուններ, որոնք ստեղծվել կամ կազմվել են հատկապես լեռնագրական միավոր անվանելու համար: Օրինակ՝ Խաչինխուրթ, Խաչկատար, Երկաթասար, Վանքասար, Զագա գլուխ, Ղալիղաղ, Գաշին-Բաշի, Գագան Գայ, Գաբազթափա և այլն: Եթե կան դրանց համանուն այլ տեղանուններ, ուրեմն այդ վերջիններն են երկրորդաբար առաջացել լեռնանուններից:

բ) Երկրորդային (փոխանցված) լեռնանուններ. Այլ տեղանունից երկրորդաբար առաջացած (փոխանցված, փոխաբերված) լեռնանունները լինում են երկու կարգի՝ 1. նախաձևին քերականորեն հարաբերվող, 2. նախաձևը կրկնող:

Նախաձևին քերականորեն հարաբերվող երկրորդային լեռնանունները կազմվում են երկու եղանակով.

1. ձևաբանական, մասնավորապես սեռական հոլովով (եզակի կամ հոգնակի)՝ Հայոց ձորի լեռնաշղթա, Հայտարարի սար, Հավատորիկի լեռներ, Հացունյաց լեռ, Ղանլուի լեռներ, Ճարբերդու լեռ, Մալականի սար, Մեծորաց լեռ, Մեծոփա լեռ, Սունընցվոյ լեռնաշղթա և այլն,

2. բառակազմական, մասնավորապես պատկանելություն, սերում նշող ածանցներով՝ Բարդոյան լեռներ, Բաքույան լեռներ, Բեդենյան լեռնաշղթա, Բյուրակն-Մնձուրյան լեռներ, Զախարևյան լեռ, Կազիկլիկյան լեռներ, Կասայան լեռներ, Կելիդոնյան սար, Կոտուր-Չազրոշյան լեռնաշղթա, Հազարավճյան լեռներ, Հայգանձակյան լեռներ, Մատինյան լեռներ, Մնկալենց լեռ և այլն:

К ВОПРОСУ ПРОИСХОЖДЕНИЯ НАИМЕНОВАНИЙ АРМЯНСКИХ ГОР

___ *Резюме* ___

___ *С. Закарян* ___

В статье исследованы наименования армянских гор с трех точек зрения:

1) по языковому источнику, 2) по эпохе формирования, 3) на основе метафоризации.

По языковому источнику выделяются наименования гор турецкого, русского, грузинского, греческого, арабского, персидского и смешанного происхождения.

По эпохе формирования наименования армянских гор делятся на три группы:

а) наименования гор, исходящие от древних источников; б) наименования гор, исходящие от позднего средневековья; г) наименования гор, исходящие из современного периода.

На основе метафоризации автор размечает первичные и вторичные или переводные наименования гор.